

Nizaminin yaşayıb-yaratdığı dövr də türk xalqlarının heyətində, eləcə də şairin doğma Gəncəsində qadınlar ailə daxilində heç də fəqir, məzlum mövqə tutmurdular. Bunu o dövrün elmi-bədii, tarixi əsərləri də sübut edir. Məşhur Səlcuq vəzirli Nizamülmülk "Siyasetname" əsərində türk qadınlarının digər xalqlara, məsələn, vəzirin özünün mənsub olduğu farslara nisbətən daha sərbəst, daha hökmlü olduqlarını, ailə və bəzən hətta dövlət məsələlərində sözünün, mövqeyinin daha çox dəyərləndirildiyini "təəssüflə" (A.Krımiski) yazırdı.

Demək ki, Azərbaycan şairinin yaşadığı mühitdən, xalqının adət-ənənələrindən gələn və təbii olaraq onun əsərlərinə də nüfuz edən cəhət - qadına belə bir münasibət nə Nizamidən əvvəl, nə də uzun müddət sonra olmuşdur. Məsələn, Əmir Xosrov Dəhləvinin Şirini ilə müqayisələr aparmaq kifayətdir.

Bir məqamı da qeyd edək ki, Axsitandan "Leyli və Məcnun"u türk-sayağı, yəni o dövrdə dəbdə olan ibarələrdən fərqli olaraq təmiz, bəzək-düzəksiz türk dilində deyil, fars dilində yazmasına dair göstəriş alan şairin əsərində türk ruhunu daha çox qabartması bəlkə də məhz Axsitanın göstərsinə bir etiraz idi. Hətta əsərdə türk təfəkkürünün, həyat tərzinin, ailə-məişət münasibətlərinin təcəssümü o dərəcədə güclüdür ki, akademik Teymur Kərimli "ərəb əfsanəsi Nizami poemasına yalnız ad vermişdir" deməkdən çəkinməmişdir.

Nizamidən sonra fars və türkdilli ədəbiyyatlarda onlarca "Leyli və Məcnun"lar yazılsa da, bu əsərlərin hər birində gəncəli ustadın "şirin balı"ndan damlalar vardır. Tədqiqə layiq haldır ki, bu mövzuda yazan müəlliflərin özləri də bunu etiraf etmiş və Nizami "Xəmsə"sinə daxil olan bu dastanın mövzusunda müraçət etməyi, öz qələmlərini dahi şairin mövzu meydanında sınağa qoymaları. Nüşabə Araslı "Nizami və türk ədəbiyyatı" monoqrafiyasında bu barədə çox böyük fəxrlə qeyd edir ki, "türk ədəbiyyatında Nizami möv-

mövzuda yazan şairləri - Nizami, Xosrov, Hatifini ehtiramla xatırlayır və əlavə edir:

*Şimdi mən biçərə halü natəvan,
Acizü sərgeştə, dur ez xaniman.
Himmətini onların əzm edərəm,
Türk dilince uş bunu nəzm edərəm.*

Göründüyü kimi, Həqiri burada "Leyli və Məcnun" dastanını məhz türk dilində qələmə alacağını xüsusi vurğulayır.

Söz sənətkarlarının da ayrı-ayrı məqamlarda qeyd etdikləri kimi, Leylinin eşqi çox vaxt Məcnunun eşqinə bərabər tutulmuşdur. "Demə Məcnuna deli, bəlkə də Leyla delidir" (Ə.Vahid), - misrası təbii ki, təsadüfən deyilməmişdir. Ayrıca, bu obraz karakter olaraq da diqqətə və öyrənilməyə layıqdır. Biz də məsələyə məhz bu yöndən yanaşmağa, Leylinin xarakterindəki özəl keyfiyyətlərin genetik qaynaqları və xüsusiyyətlərindən, onun açılış məqamları və təzahürlərindən bəhs etməyə çalışacağıq. Bunun üçün hər iki əsəri süjet boyunca izləməyə gərək yoxdur. Çünki bütün "Leyli və Məcnun"larda ayrı-ayrı məqamlarda bu və ya digər dərəcədə fərqlər olsa da, ümumi süjet xətti, ideya demək olar ki, dəyişməz qalır. Həm də bir çox tədqiqatlarda - Xəlil Yusiflinin Həqirinin "Leyli və Məcnun" poemasının ilk nəşrinə yazdığı geniş ön sözde, Sevinc Mahmudovanın "Həqiri Təbrizi və onun "Leyli və Məcnun" əsəri" dissertasiyasında və s. Nizami və Həqiri "Leyli və Məcnun"larının süjet xəttindəki oxşar və fərqli cəhətlər kifayət qədər geniş izah olunmuşdur.

Bütün bədii əsərlərdə qəhrəmanın xarakteri, onun sözün geniş mənasında "kimliyi" ən ekstremal məqamda, yəni hadisələrin kulminasiyaya zirvəsində açılır. Bu da təbiidir və real gerçəklikdə də eynilə bu cürdür. Yeni hadisələrin təbii axınında, bu və ya digər kiçik, güclü dəfəmə tələb etməyən maneələrdə qəhrəman bir xarakter olaraq böyüyə, ideallaşa bilmir. Məsələn, bir haşiyyə çıxaraq deyək ki, Məhçur Şirvaninin

"Leyli və Məcnun"ların əksəriyyətində bu duyğunun həllində Nizami təsiri özünü göstərir. Doğrudur, tədqiqatçılar Nizaminin Leylisinin "özünü müdafiə üsulunu" heç də həmişə təqdir etmirlər: İbn Səlama şilə vurmasını Leyliyə yaraşdırmayan və bu səhnənin oxucunu kifayət qədər inandırmadığını söyləyənlər də var. Bu mülahizələr nə qədər real görünərsə də, Nizami yaradıcılığını bütöv halda götürüb məsələyə şairin qadın qəhrəmanlarının ümumi fonunda nəzər salsaq, Leylinin bu cürətinin haradan qaynaqlandığını aydın görmək olar.

Leylidən əvvəl Nizami Şirini, Məhin Banunu yaratmışdı, daha sonra isə Fitnəni, Nüşabəni... Zənnimizcə, Leyliyə məhz bu obrazların fonunda qiymət verilməli, ona məhz Nizami qəhrəmanı kimi, hələ XII əsrdə cəmiyyətdə, həyatın bütün səviyyələrində, istər döyüş meydanında, at çapmaq, qılınc vurmaqda, istər ağıl, zəka savaşı, istərsə də məişətdə, lap elə sevgi münasibətlərində də qadın-kəşi hüquqlarının bərabərliyi ideyasını irəli sürən mütəfəkkir şairin canlandırdığı obraz olaraq yanaşmaq lazımdır. Nizaminin Leylisinin hünərindən cəsarət alan Həqirinin Leylisi fiziki gücdən istifadə etməsə də, çox cəsarətli bir addım atır: Məcnunu sevdini açıq söyləyir.

*Leyli der: - Məcnundan özgə kimsəni
Etmezəm həmrəh, bilür rəbbi-qəni.*

Hər iki obrazın xarakterindəki bu cəsarət qəhrəman türk ruhundan doğan bir keyfiyyət idi. Bir məqam diqqəti yönəltmək istərdik: Sevinc Mahmudova çox incə mətləbə toxunaraq yazır: "Füzulinin Leylisi... əsl müsəlman aləminin Leylisidir. O, ərinə açıq şəkildə etirazdan çəkinir, qorxur. Lakin ürəyindəki ülvü eşqin gücü onu yalan uydurmağa və qarışdırmağa nağıla İbn Səlamı inandırmağa məcbur edir". Füzulinin Leylisinin yalan danışıb-danışmaması məsələsini bir kənara qoyaq (buna ən yaxşı cavab Sabir Əliyevin "Füzulinin Leylisi" məqaləsidir). Bizə maraqlı olan tədqiqatçının bunu Füzulinin ərəb mühitində yaşaması və bu mühitin təsiri ilə izah etməsidir. (Təbii ki, Füzulinin bu duyğunu məhz belə həll etməsinin başlıca səbəbi şairin poemasının sifri sifri-təsviri əsər olması idi) Sabir Əliyev də bununla Füzulinin "Leyli-Məcnun hekayətinin islam koloritini" qoruduğunu bildirir. Maraqlıdır ki, Nüşabə Araslı yazır: "Onun (Leylinin - T.B.) öz əri İbn Səlamın qarşısındakı cəsarətli rəftarı türk dilində yazılmış bütün "Leyli və Məcnun"larda (kursiv bizimdir - T.B.) (Füzulini istisna etməklə) eynilə təkrar edilmişdir... Türk poemalarında bu motivin təkrar edilməsi isə böyük şairin qabaqcıl ideyalarının türk bədii ədəbiyyatında rəğbətə davam etdirilməsi deməkdir. Deməli, sonrakı dövrün türk şairləri bir qədər də irəli gedərək Nizaminin Leylisinin cəsarətinə cəsarət qatmışlar.

Qədim türk dastanlarında da əksini gördüyümüz kimi, ta uzaq keçmişdən, hətta islamdan çox-çox əvvəllər belə türk dünyasında qadının yeri, cəmiyyətdəki mövqeyi, qardaşı, atası, əri, oğlu ilə çiyin-çiyinə dayanması bu şairlərin genetik yaddaşından süzülüb gələrək bədii yaradıcılıq məhsullarında əksini tapmışdır. Nizami Leylisinin milli mənsəbiyyəti məsələsini araşdıran Pənah Xəlilov hətta Leylinin ailəsindəki münasibətləri də qabardır, bu münasibətlərdə qadına, qıza qarşı duyulan bəylik hörmət və ehtiramdan bəhs edir: "Atanın öz qızı və külfəti ilə rəftarında türk dastanlarında rast gəldiyimiz məhrəban ailə münasibətlərinə oxşar bir yaxınlıq, bir qədər açıqlıq özünü göstərir. ...bu rəftarın özündə türk məişət münasibətləri, qadına, övlada, qıza türk ailə başçısının şəfqəti qalmaqdadır".

Göründüyü kimi, Nizami başda olmaqla türk sənətkarlarının, o cümlədən də Həqirinin müxtəlif dövrlərdə yaşamalmasına, bir-birlərindən neçə yüzillik bir zaman məsafəsində dayanmalarına baxmayaraq, təfəkkürlərindəki mənəvi-ruhi yaxınlıq, başqa dillərdə yazmalarına rəğmən bu və ya digər məqamlarda özünü bürzə verən genetik bağlar, daha dəqiq desək, türk ruhu Leyli (qadın) obrazına yaşamağa özünü xüsusi-lə göstərir. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan əsas qənaət budur ki, ölməz Nizami də, onun layiqli xələfi Həqiri də mövzunu ərəb əfsanəsindən götürsələr də, böyük bəşəri dəyərlərə köklənərsələr də, məxsus olduqları xalqın təfəkkürü və genetik yaddaşlarındakı səciyyəvi cizgilər hər iki sənətkarın yaradıcılıq məhsuluna yansımışdır.

*Tahmina BƏDƏLOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Nizami və Həqiri "Leyli"lərini birləşdirən xətt: türk təfəkkürü

Qədim ərəb əfsanə və rəvayətlərindən boylanan, türk xalq folklorunda da özünəməxsus versiyaları mövcud olan "Leyli və Məcnun" dastanı dahi Nizaminin əsrləri fəth edən, bir-birini əvəzləyən insan nəsilləri üçün yenidən kəşf olunan təfəkkürünün süzgəcindən keçərək yazılı ədəbiyyata gəlmiş və uğurlu bir ömür yolu keçmişdir.

Nizami poemalarını yüksək qiymətləndirən, onları bütün gözəlliklərin xəzinəsi adlandıran XIII əsr müəllifi Məhəmməd Ovfli tərtib etdiyi və dahi şair haqqında məlumat verən ilk mənbə kimi dəyərlənən "Leyli və Məcnun" poemasını özünü göstərməklə ağılları başdan alan türk gözəllərindən bəhs edən bir əsər kimi dəyərləndirir: "Türküstanın mənzum "Məcnun və Leyli"dəki zərif qıyıq gözlü gözəlləri üzərindən duvaqı çəkməklə dünyanın bütün aqillərini ağılı başından almağa qadir dirlər". Professor Xəlil Yusifli yazır ki, "onun (Məhəmməd Ovfinin - T.B.) bu qeydi poemanın özündən gəlir. Nizami özü Leylini təsvir edərkən "onu adamları özünə məftun etməkdə bir əcəm türkü", bugünkü sözlərlə desək, bir azərbaycanlı kimi təqdim edir".

*Mahe-ərəbi be rox nəmudən
Torke-əcəmi be del robudən.*

Yəni

*Üzünü göstərməkdə ərəb ayı idi,
Könül ovlamaqda əcəm türkü idi.*

Mövzusu tarixdə ərəb əfsanəsi kimi məşhurlaşmış sevgi hekayətindən götürülmüş, farsca yazılmış bir əsərdə ədəbiyyat bilicisini türk ruhunu, türk obrazlarını, Türküstan gözəllərini görməyə vadar edən nə idi? Hətta Nizaminin türk olduğunu etiraf etsə də, bu məsələyə çox ehtiyatla və həssaslıqla yanaşmağı tövsiyə edən, Nizaminin fars ədəbiyyatında bir mərhələ adlandıraraq şairi bu baxımdan milliyyətə ukraynalı olan Qoqolun rus ədəbiyyatındakı mövqeyi ilə qarşılaşdıran akademik Aqafangel Krımski də Ovfinin bu etirafına etiraz etmir: "Səciyyəvidir ki, Nizaminin müasiri olmuş ədəbiyyat tarixçisi Ovfli poemanın bədiiyyəti-

ni qiymətləndirməyi bacarsa da, onun "Türküstanı aid olduğunu" etiraf etmişdir, yəni həm poemanın qəhrəmanlarında, həm də onların həyat tərzində, görünür, məşhur klassik ərəb-bədəvi aşiq cütliyünü və ədəbi baxımdan tərifi göylərə qaldırılmış, natiqlik istedadı (fəseha) ilə məşhur klassik ərəb məişəti deyil, Nizaminin uşaqlıq çağlarından doğma Gəncəsinin yaxınlığında yaxşı müşahidə etdiyi köçəri türklərin məişət və düşüncəsinin əksini görmüşdür".

Təbii ki, yaratdığı əsərə, obrazlara, onların həyat tərzinə, ailədaxili münasibətlərə, məişət məsələlərinə müəllifin dünyagörüşü, elmi-fəlsəfi, ədəbi bilgilərinin səviyyəsi və mənim sədiyi məlumatların əhatə dairəsi ilə yanaşı, yaşadığı mühitin təsiri də yaradıcılıqda özünü göstərən məqamdır və bu baxımdan Nizami Gəncəvi əsərləri də istisna deyildir. Məhz elə buna görə də Nizaminin fars dilində yaranmış ədəbiyyatda Azərbaycan üslubunun yaradıcılarından biri hesab edirlər. Bu üslubun ən fərqləndirici əlamətlərindən biri də məhz qadına, xüsusilə ailə daxilində anaya, yar-yoldaşa münasibət idi. Çünki türk ailəsində, türk təfəkküründə qadın yalnız bir sevgili və yaxud məişət güzəranının qayğısına qalan hüquqsuz bir kölə deyil, həm də bir qəhrəman, ağıllı məsləhətləri ilə yol göstərən, ailədə, bəzən hətta dövlət məsələlərində sözü keçən bir şəxsiyyət idi. Bunu hələ Nizami Gəncəvinin ilk məsnəvi olan "Sirlər xəzinəsi"ndə də (Sultan Səncəri tənbəh edən qarının simasında), daha parlaq şəkildə "Xosrov və Şirin" in Məhin Banu və Şirin obrazlarında da görürük. Bu da təbii ki, Nizami düşüncəsinin türk qaynaqlarından, türk dastanlarından, "Kitabi-Dədə Qorqud"dan gələn bir motiv idi.

zularını işləyən bütün şairlər kimi, "Leyli və Məcnun" mövzusunda yazan bütün sənətkarlar da Nizaminin mövzunun ilk yaradıcısı kimi hörmətlə xatırlamış, öz məhəbbətlərini bildirmişlər. Türk dilində qələmə alınan bütün "Leyli və Məcnun"larda Nizami əsəri bir nümunə kimi yad edilir".

Ədəbiyyat tariximizdə bu mövzunun ən önəmli tarixi məqamlarından biri də Azərbaycan dilində ilk "Leyli və Məcnun"un yaranması hadisəsidir. Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında son onilliklərdə aparılan araşdırmalar nəticəsində ana dilimizdə Məhəmməd Füzulidən əvvəl "Leyli və Məcnun" yazan XV-XVI əsr şairləri Zəmiri, Ətai və Həqirinin adları elm aləminə bəlli olmuşdur. Lakin mənbələr Zəmirinin Azərbaycan dilində "Leyli və Məcnun" yazdığını söyləməyə, şairin əsəri günümüzdə də gəlib çatmamışdır. XVI əsr şairi Ətainin əsəri haqqında Qəzənfər Əliyev "Nizami mövzu və süjetləri Şərq xalqları ədəbiyyatında" (rus dilində) monoqrafiyasında bəhs etmiş və poema barədə ilk dəfə türk divan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı A.S.Ləvəndin "Ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarında "Leyli və Məcnun" hekayəsi" adlı əsərində məlumat verildiyini bildirmişdir. Nüşabə Araslı isə "XV Azərbaycan şairi Ətainin "Leyli və Məcnun" əsəri" adlı məqaləsində bu barədə daha geniş bəhs etmiş və bəzi faktları dəqiqləşdirmişdir: "Ətai və onun məsnəvi haqqında ilk dəfə görkəmli türk alimi O.Ş.Gökyay 1937-ci ildə Ülkü dərgisində məlumat vermişdir". Lakin qeyd edək ki, Ətainin poemasının Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərinə çox yaxınlığı, hətta bəzi fəsilələrin tərcümə edilmiş qənaəti və əsərin əldə olan nüsxəsinin də naqis olması səbəbindən dolayı Azərbaycan dilində yazılmış ilk "Leyli və Məcnun" kimi daha çox Həqiri Təbrizinin poeması araşdırmaya cəlb edilir. Tədqiqat obyektinə olaraq məhz bu iki əsəri götürməyimizin də ən ümdə səbəbi elə budur.

Anadilli "Leyli və Məcnun" müəllifi kimi söz-sənət aləmində yer alan Həqiri Təbrizi də özündən əvvəl bu